

Киридон Петро (Київ)
УДК 329.15+ 321 (477)“195”

ВІДНОВЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПАРАМЕТРІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Здійснено спробу схарактеризувати становище партійно-державної номенклатури Української РСР перших повоєнних років, особливості її функціонування в умовах пізнього сталінізму.

***Ключові слова:** партійно-державна номенклатура, пізній сталінізм, тоталітарна політична система, управлінський апарат, радянське чиновництво, бюрократія.*

Більшовицький різновид організації управління країною (на відміну від демократичних політичних систем) сповідував у кадровій стратегії підходи, властиві тоталітарним режимам. Правові процедури формування гілок влади та адміністративної системи було підмінено на номенклатурно-апаратні механізми відбору, розстановки та виховання управлінців. Така практика склалася ще в 1920–1930-ті роки. Лихоліття 1941–1945 років завдало не лише відчутних кадрових втрат, але й призвело до руйнування напрацьованих апаратних зв'язків, управлінських конструкцій, адміністративних схем. Таким чином, після війни постало завдання відновлення партійно-номенклатурної системи управління, проте вона не могла не зазнати певної корекції, спричиненої новими умовами відбудови мирного життя.

Участь номенклатури в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних процесах, що відбувалися в повоєнній Українській РСР, зумовлювалася новими об'єктивними реаліями, котрі характеризували ситуацію другої половини 40-х — початку 50-х років. Повноваження, які впливали зі статусу апарату правлячої партії, спонукали бюрократично-чиновницькі структури партійно-державного складу якнайактивніше братися за виконання головних задач. Це, власне, й було формальне призначення номенклатури. Щоправда, вона завжди намагалася стати суб'єктом комуністичної політичної системи, аби відігравати власну роль у формуванні державного курсу.

Означену проблему не обійдено увагою в сучасній історіографії. Цьому періодові української історії присвячено кілька видань документів, зокрема в Україні та Росії¹. Вітчизняними вченими проведено значний обсяг роботи з метою об'єктивного висвітлення особливостей розвитку тодішнього суспільства, пертурбацій, що їх зазнали управлінські структури повоєнної

доби, змін, котрі відбулися в політичній системі, новацій у провадженні курсу правлячого режиму тощо². Останнім часом вивченням зазначеної проблеми активно займаються В. Крупина³, О. Штейнле⁴ та інші дослідники⁵.

Різноманітні сторони повоєнної інституціоналізації правлячої в СРСР номенклатури розкрито в працях російських дослідників⁶. Ряд монографій присвячено регіональним аспектам повоєнної історії з огляду на діяльність у той час партійно-державної номенклатури⁷.

Проте, попри значну увагу з боку вчених до проблем функціонування повоєнної партійно-державної номенклатури, досі тема зберігає актуальність і потребує детального вивчення. Завданням даної публікації є окреслення особливостей функціонування республіканських структур партійно-державної номенклатури в перші повоєнні роки.

Після завершення Великої Вітчизняної війни функціональне призначення номенклатури в тоталітарній політичній системі СРСР принципово не змінилося. Тоді було тільки переглянуто, з урахуванням нових реалій, форми реалізації тих завдань, котрі поклалися на чиновництво партійного та державного апаратів.

Війна справила на суспільство колосальний вплив. За словами О. Гаман-Голутвиної, вона інтенсифікувала потребу громадян у мобілізації, мілітаризувала всі ланки і вузли політичної системи. Причому ефективність мобілізаційної системи, котра принесла перемогу у війні, зміцнила елементи тоталітарної системи взагалі, у тому числі її номенклатурне осердя. Однак відбулися й зміни іншого характеру: комуністична політична організація автоматично втратила ряд сильних сторін, серед останніх — здатність повної мобілізації ресурсів завдяки монополізації влади в разі неефективності дій політичної верхівки, недостатньої дієвості управлінського центру. Тож вік і зниження працездатності Й. Сталіна в повоєнний період стали політичним чинником слабкості влади, ознакою її недостатньої готовності до нових суспільних викликів⁸.

Певне послаблення центральної влади в повоєнні роки мало два наслідки. Режим вимушено шукав засоби компенсації втрачених ешелонів, а народ — зі свого боку — прагнув розвинути тенденцію до вивільнення від впливу держави. Номенклатура за таких обставин мала заявити про себе з позицій рятівника становища, оскільки все ще являла могутнє, кланово згуртоване утворення, до всього розташоване на таких стратегічних вузлах, котрі виникли ще в 20–30-ті роки на стратегічних, стикових (між владою і громадянами) позиціях.

Саме в такій обстановці режимом наполегливо вживлялася в повоєнне суспільство ідея перманентного зміцнення державних і партійних керівних структур у процесі відбудови і подальшого поступу до комунізму.

Вітчизняний дослідник О. Штейнле виокремив основні завдання і напрямки діяльності республіканської верхівки повоєнної доби, називаючи як пріоритетні складові відновлення системи управління 1930-х років, ліквідацію розрухи та налагодження народного господарства й радянізацію західних областей, а також «придушення» в республіці націоналістичного руху⁹.

Погоджуючись із таким розподілом визначальних векторів спрямування зусиль, конкретизували б, що йшлося загалом про конверсію суспільного життя, досвіду якої номенклатура тоді не мала. Так само зрозуміло, що просте відтворення довоєнного ладу виглядало нереальним, скоріше йшлося про розбудову модернізованого варіанту більшовицького тоталітаризму, підправленого новими міжнародними реаліями, пригніченого змінами в світогляді народу, котрий, із одного боку, зазнав під час війни жахливих поневірянь і колосальних утрат, а, з іншого, — набув гордого статусу народу-переможця, сини котрого, крім іншого, побачили умови життя в Західній Європі.

Ураховуючи сказане, зауважимо: цілком доречним було очікувати на певну лібералізацію складових пізнього сталінізму порівняно з тим ладом, котрий склався напередодні війни, припинення масових репресій, пом'якшення тиску з боку держави на громадян, колективну розбудову мирного й щасливого повоєнного життя. Не судилося цим сподіванням збутися в цілому, однак атмосфера перших повоєнних років змушувала сталінський режим шукати інших, ліберальніших порівняно з довоєнним часом, форматів управління. Тож, не змінюючи сутності власного тоталітарного змісту, політична система, зокрема завдяки її номенклатурі, мусила складати нові схеми взаємин рівня «влада — народ».

Звичайно, повоєнний режим диктатури Сталіна й надалі мав, передусім, консервативне тоталітарне забарвлення, проте він дещо видозмінився у похідних, другорядних іпостасях. Зупинимося на характерних пізньому сталінізмові властивостях, котрі зачіпають проблеми функціонування партійно-державної номенклатури.

Перш за все, йдеться про світоглядне трактування примату суспільства над особою. У повоєнні часи в СРСР на офіційному рівні особливо акцентувалося на поняттях «народ», «маси», «партія», возвеличувалася воля колективу, влади, суспільства і принижувалася роль одиниць. Із огляду на те, яким чином це впливало на становище номенклатури, зауважимо, що від неї вимагалася забезпечення надійного супроводу партійних рішень, котрі стосувалися різних виявів суспільного життя, мобілізація кожного громадянина на виконання тих завдань влади, які нібито стосувалися інтересів усього соціуму.

Проповідь необхідності всіляко зміцнювати державу, владу в міру просування країни до комуністичного майбутнього теж була характерною ознакою сталінізму, особливо на його пізньому етапі, коли Й. Сталін (значно

раніше, ніж це зробив М. Хрущов) проголосив початок безпосереднього комуністичного будівництва. Так, 1946 року спеціальна комісія завершила підготовку проекту нової Конституції СРСР, а наступного року було підготовлено проект Програми ВКП(б). Обидва документи націлювали народ і партію на конкретну розбудову комунізму. Зокрема, в проекті партійної програми було записано: «ВКП(б) ставить своєю метою протягом найближчих 20–30 років побудувати комуністичне суспільство». На підтвердження заявленого вже тоді розпочалися «великі будови комунізму». Звичайно, обидва проекти готувалися та обговорювалися вузьким колом функціонерів. Тим важливіше наголосити на безпосередній причетності номенклатури до розробки головних документів доби. З іншого боку, відзначимо, що відносно ліберальний дух проектів (Конституція передбачала, наприклад, відмову від диктатури пролетаріату) свідчить про наявність у номенклатурному середовищі демократичних тенденцій.

Важливою акцією в цьому контексті стало створення згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) в березні 1947 року судів честі в міністерствах і центральних відомствах СРСР. Ці особливі виборні органи (громадські форми), запозичені з царських часів (подібні до них офіцерські суди в армії діяли до 1917 року), були покликані боротися з недоліками і злочинами в номенклатурному середовищі¹⁰. Суди мали розглядати «антипартійні, антидержавні, антигромадські» вчинки керівних працівників партії і держави. Вони проіснували до 1949 року і цілком були спрямовані проти номенклатури, виявивши прагнення політичного керівництва взяти останню під тотальний контроль. На нашу думку, це була спроба посилити репресивний тиск на управлінців, котрі внаслідок послаблення нагляду в час війни дозволяли собі певну самостійність у роботі. Апаратні структури, як уміли, чинили супротив тискові політичної верхівки.

Отже, слід відзначити появу в чиновницьких колах обнадійливих тенденцій внутрішньокорпоративної демократизації. Це тим важливіше, що номенклатурна політична система як ніяка інша мала кріпити ключові механізми партійно-державних структур завдяки кадровій політиці і контролю за поведінкою мас.

Не самоуправління народу, як проповідував К. Маркс, а авторитарна народна демократія з партійною диктатурою на чолі — іще один постулат, властивий сталінським поглядам на державну політику, яскраво акцентований після війни. Покликанням номенклатури за таких обставин було не залучення широких мас до керівництва партією й державою, а фактична ізоляція трудящих від органів управління. Закрита каста номенклатури мала категорично гарантувати недопуск у лави функціонерів осіб, котрим чужі кланові традиції і правила, що робило апарат надійною підвалиною більшовицького панування в суспільстві, віддаляючи його від народу.

Принциповою рисою пізнього сталінізму слід визнати гіпертрофовані уявлення про необмежене право держави розпоряджатися суспільною власністю та необхідність утримувати потужну систему державного планування виробництва. Мінімальний допуск приватної ініціативи, обмеження колективістських засад у народногосподарській діяльності, на думку сталінського керівництва, мали гарантувати розвиток держави нині і на віддалену перспективу. Тут роль номенклатури в контексті економічних процесів впливала з огляду на потреби комплектування господарських кадрів і забезпечення належного партійно-державного управління і контролю з боку чиновників: облаштувати безперебійну роботу політичного механізму комуністичного режиму.

Зрозуміло, що сталінська владна система трималася на діяльності незліченного адміністративно-карального апарату (теж цілком номенклатурно контрольованого), який у надзвичайному режимі функціонування рятував провальні проекти, стимулюючи до діяльності ті елементи політичної системи, котрі інакше просто не діяли¹¹.

Властивістю сталінізму на його пізній стадії залишалася «табірна» зорієнтованість стосунків із «ворогами народу», активне задіяння дешевої робочої сили в'язнів у народногосподарське будівництво. На час смерті Сталіна (1953 рік) у системі Управління виправно-трудових таборів і колоній МВС Української РСР числилося: 37 таборів, 17 колоній, 11 інших підрозділів, у яких утримувалося понад 50 тис. осіб, у тому числі близько 8 тис. «контрреволюціонерів»¹².

Із огляду на сказане історики в більшості своїй пропонують вважати добу пізнього сталінізму, перш за все, завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, авторитарного тоталітаризму. Відтак «прірва між народом і адміністративно-командною компартійною верхівкою продовжувала неухильно збільшуватись»¹³.

Таким чином, партійно-державна номенклатура на зламі 1940–1950-х років відповідала, понад усе, за реалізацію головних, стратегічних рішень правлячого режиму; вона, як і раніше, була безпосередньо причетною до основних дій влади і суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Українській РСР повоєнного часу.

Про пріоритети внутрішньої політики Центрального Комітету ВКП(б) в перші повоєнні роки можна судити, виходячи з того, на які складові номенклатурних списків було зорієнтовано контроль цього органу. Реєстр 1946 року містить близько 70% посад регіонального рівня (до міст і районів включно). Його ж прикладна «спеціалізація» була такою: радянські та державні функціонери — 29,6%, промислові управлінці — 27,6%, партійно-комсомольська номенклатура — 24,6%¹⁴. Як бачимо, існувала невелика перевага на користь державних (але не суто партійних) структур, котрі разом із виробничою

номенклатурою складала понад 57% підконтрольних ЦК посад. Отже, саме на них робилася ставка в умовах подолання тяжких наслідків війни та виконання складних завдань відбудови народного господарства.

Власне компартійна номенклатура помітно відставала, утрачала реальний вплив на суспільні процеси. Компартія виглядала такою, що втрачає авангардну роль у суспільстві на користь державних структур. Важливо, що в самій партії різко впала питома частка робітників і селян (станом на 1 січня 1953 року — 19,5% і 13,4% відповідно), що позначилося й на виробничих номенклатурних щаблях, де відчутним став відсоток безпартійних¹⁵. Виникало логічне запитання: як парткомам безпосередньо на виробництві регулювати діяльність кадрів? Сталінське керівництво прагнуло поліпшити ситуацію засобами примусового розподілу молодих фахівців, різноманітними мобілізаціями номенклатури, проте атмосфера нестабільності, з огляду на неможливість бюрократичного контрольного охоплення всього простору народного господарства, залишалася напруженою принаймні до смерті диктатора.

Українська регіональна номенклатура (до номенклатури ЦК КП(б)У 1946 року входило 14 тис. 588 посад¹⁶), яка зосереджувалася в центральних відомствах республіки та обласних структурах, строго виконуючи рішення Кремля, між тим, навчилася приймати відносно самостійні рішення з кадрових питань. Певний люфт автономності Києва в повоєнний час став новацією в діяльності партійно-державної номенклатури. Парткоми всіх рівнів були безпосередніми реалізаторами такої кадрової політики і поводитися, порівняно з 1930-ми роками, значно впевненіше.

Відродження впливовості правлячої партії, котре поступово відбувалося в перші роки після завершення війни, зумовило зростання функціонального навантаження на партійні комітети та їхні апарати. Більше того, обсяг практичної діяльності партійних органів в останні роки життя Сталіна ширився з огляду на переоцінку у вищому керівництві держави ролі ВКП(б) / КПРС, коли акцентувалося увагу на перерозподілі владних повноважень між партійними і державними структурами¹⁷. Як і раніше, партчиновники намагалися потіснити апарати радянських і господарських структур на багатьох ділянках виробничої сфери. Але ці потуги серйозно обмежував кадровий дефіцит: ще в другій половині 1930-х років партійну еліту на всіх щаблях було значною мірою знекровлено і фізично винищено. Непоправного удару завдала й війна, котра змусила навіть призупинити функціонування партійних комітетів на окупованих територіях.

Між партійним і державним апаратами відбувалася постійна конкуренція. Зумовлене неврегульованістю питання розподілу повноважень, відсутністю чітких положень щодо функціональної відповідальності номенклатури та розмитістю меж між апаратами партійно-державного підпо-

рядкування, особливо на регіональному рівні, глухе протистояння радянських органів і партійних комітетів тримало в напрузі номенклатуру принаймні до весни 1953 року.

Тож фактична і юридична причетність чиновницьких загонів радянського і компартійного рангів до всього, що відбувалося в країні, неминуче відтінювала дійсну вагу партійної та державної номенклатур, визначала ефективність їхнього функціонування в політичній системі повоєнного Радянського Союзу та союзних республік, зокрема Української РСР.

Однією з насущних проблем перших років по війні стала колосальних масштабів міграція населення: зі сходу, із тилу поверталися евакуйовані, із заходу йшов потік демобілізованих воїнів, а також масово прибували громадяни, репатрійовані нацистами, колишні військовополонені тощо. Із цих джерел повнилася й номенклатура, присутньо змінюючи облік цієї формації. Фронтвики, партизани, підпільники вносили зовсім нові риси в портрет номенклатурника повоєнної доби. Вони часто займали місця в бюрократичних кабінетах, уносячи в них присутні впливи морально-психологічного сенсу, властиві людям, котрі «пройшли війну».

Ця нова номенклатура, крім іншого, мусила перейматися долями тих, хто розділив їхні поневіряння (як на фронті, так і в евакуації) і мав повертатися до звичних мирних норм життя. Завданням першочергової ваги тоді було працевлаштування тисяч людей та створення для них елементарних побутових умов.

Вища влада натомість головні зусилля зосередила на іншому напрямкові: забезпечення відбудови народного господарства. Законом про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР у 1946–1950 роках передбачалося «відбудувати потерпілі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевершити цей рівень у значних розмірах»¹⁸. На практиці голе адміністрування призвело до того, що піднесення і зростання радянської економіки в 1947–1948 роках змінилося фазою «перегріву» (1949–1950 рр.) та помітним сповільненням темпів протягом 1951–1954 років¹⁹.

Заради виконання планів владою мали бути задіяні всі засоби. Тож задовго (до 1947 року) діяла заборона робітникам залишати робочі місця, і багато працівників із числа евакуйованих углиб СРСР тривалий час не могли повернутися в Україну. Номенклатурні служби в ті роки мусили організовувати виявлення таких і подібних порушень у цій сфері. Як відзначає В. Баран, «партійні і державні органи посилювали контроль за населенням... З цієї метою було проведено перепис громадян, облік робітників і службовців...»²⁰.

Для відбудови шахт Донбасу, Дніпрогесу, зруйнованих комбінатів, фабрик і заводів було застосовано метод надання комсомольських путівок.

Разом із нещадною експлуатацією молодіжного ентузіазму справу вирішували завдяки номенклатурним структурам. Партійні, комсомольські та профспілкові апарати працювали на виконання мобілізаційних заходів стосовно вербування робочої сили на найважливіші об'єкти. Причому характерною особливістю часу стала колосальна увага до важкої та добувної галузей промисловості. Поряд із мирним будівництвом республіка також наполегливо працювала на потреби оборонної сфери, зокрема на створення радянської атомної зброї.

Знесиленим вийшло з війни сільське господарство. 1945 року його продукція не перевищувала 60% від довоєнного показника. В Українській РСР становище стало катастрофічним через голод 1946–1947 років, котрий забрав життя сотень тисяч громадян. Аграрний сектор республіки був у катастрофічному становищі.

Номенклатура середніх та нижчих ешелонів опинилася в числі головних винуватців провалу господарювання на селі. У республіці прокотилася хвиля звільнень керівників обласного, районного та сільського масштабів. Розголосу набула, зокрема, справа першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У П. Найдьонова. Невиконання областю плану хлібозаготівель 1947 року він пояснював на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У перевищенням прогнозів інспекторами з урожайності, котрі довели Дніпропетровщині нереально високий план. Проте, винним визнали першого секретаря обкому, замінивши його на Л. Брежнева²¹. Масові кадрові чистки тоді призвели до звільнення з посад за «недоліки й помилки в роботі» ще семи секретарів обкомів партії, чотирьох міністрів і трьох їхніх заступників²². Кадрову ситуацію на селі рятували посиленням туди міської номенклатури. Протягом тільки 1947 року 880 партапаратників із міст зайняли посади 118 секретарів райкомів, а також завідуючих відділами, інструкторів, пропагандистів тощо²³.

Жалюгідне становище колгоспів і радгоспів спричинило кампанію реформування цього сектора економіки. Зазвичай покладалися на номенклатурну політичну систему, орієнтовану не на матеріальну мотивацію виробника аграрної продукції, а на структурні перебудови в колгоспах і радгоспах. Замість ланки (невеликий колектив, часто — члени однієї сім'ї) у повоєнні роки впроваджували малоефективну бригадну форму праці, котра з часом себе цілком дискредитувала.

Завдання безпосереднього підйому виробництва покладалися на колгоспно-радгоспну номенклатуру найнижчого рівня. Тож саме на неї падала й провина за провальні реформи в українському селі. «Численні плани розвитку сільського господарства у повоєнний період, що розроблялися в тиші номенклатурних кабінетів, були відірвані від реалій життя, тому так і залишилися на папері». До переліку невдалих номенклатурних спроб реформ належали трирічний план розвитку громадського, колгоспного та

радгоспного тваринництва (1949–1951 рр.), освоєння заплавів Дніпра, меліорація земель та осушення боліт, створення замість сіл агроміст тощо²⁴.

Подальше укрупнення колгоспів зумовило значно активніше задіяння їхніх голів у командно-адміністративні механізми управління виробництвом на селі. Однак загальний низький рівень керівництва аграрним сектором економіки в Українській РСР повоєнних років не давав можливості поліпшити господарські показники. У номенклатурних кабінетах, як правило, засідали люди, котрі не мали на те належного рівня підготовки. У райкомах на посадах інструкторів, пропагандистів, а то й завідуючих секторами перебували люди, котрі почасти мали початкову або незакінчену середню освіту. Не вистачало й фахівців сільського господарства. Наприклад, в Оболонському районі Полтавської області із 14 осіб, котрі працювали агрономами, жодна не мала вищої освіти, а обов'язки завідуючого сільсько-господарським відділом виконував звичайний рахівник²⁵.

Некваліфіковане керівництво сільським господарством на всіх рівнях зводило нанівець будь-які реорганізації в аграрній сфері. «Громіздке планування, регламентація геть усього, гігантоманія, надмірна централізація... — все це завдавало нечувано болючих ударів по сільському господарству»²⁶.

Колгоспники в повоєнні часи опинилися в становищі юридичного безправ'я, систематичних принижень і матеріальної бідності. Викачування з села потрібної продукції покладалося державою на силові та адміністративні схеми. Тому номенклатурний тиск залишався головною складовою відносин партії та радянських органів із селянством узагалі. Методом насильства долалися спротив і вияви протесту, під страхом покарань через невиконання трудовнів (за умов напівголодного існування і розрухи виробництва на селі) у перші повоєнні роки виселили за межі УРСР близько 12 тисяч селян. Не зважаючи на запобіжні заходи влади (заборона видавати селянам паспорти, що практично прив'язувало їх до місцевості, тощо), повоєнні роки позначилися відтоком населення із сіл у міста. Протягом 1946–1953 років у Радянському Союзі близько 8 млн. селян покинули домівки²⁷. Ті, хто залишився, відчували жахливого страхіття чергового голоду 1946–1947 років.

Силоміць створювалися колективні господарства в західному регіоні, де завершили колективізацію тільки в середині 1950-х років. Загальний незадовільний стан на селі, постійне недоїдання населення, очевидне протистояння влади і селянства не завадили більшовикам заявити вустах високопоставленого можновладця Г. Маленкова в 1953 році, що в СРСР повністю вирішено зернову проблему²⁸. Так само цинічно в грудні 1947 року скасували карткову систему забезпечення продуктами харчування, одразу значно підвищивши роздрібні ціни на них та провівши конфіскаційну грошову реформу. Кожного року на 8% зростала номінальна зарплата населення²⁹.

Однак, починаючи з 1946, щорічно влада організовувала державні позики для «відбудови і розвитку народного господарства».

Описане вище відбувалося на фоні ігнорування з боку влади соціальних проблем. Проживання в підвалах, бараках і навіть землянках для сотень тисяч людей було реальністю важких повоєнних років. Доходи громадян залишалися символічними завдяки податковим нормативам, усталеним державними стандартами. Неувага до виробництва товарів споживання (група «Б») на роки вперед залишала напівжебрацький рівень життя населення сумною перспективою. Привілейоване забезпечення номенклатури в ті часи викликало протестні настрої серед громадян. Провідники саме такого владного курсу не мали вагомих аргументів для розшифровки причин соціальної нерівності в умовах відбудови зруйнованого війною народного господарства.

Важливим напрямком роботи політичного режиму в повоєнні роки стала радянська західноукраїнських областей. Присутність номенклатури в цій масштабній кампанії виявилася передусім у посиленні з боку партійних і державних органів контролю за населенням та мобілізації сил на боротьбу з націоналістичним підпільним рухом. Оскільки націоналісти-партизани головним об'єктом терору визначили управлінців-чиновників, остільки номенклатура мала безпосередні підстави організувати нищення антирадянського руху в областях Західної України.

Традиційною формою такої боротьби стали систематичні перевірки громадян цього регіону, організовані представниками номенклатури спільно з силовими органами з метою виявлення учасників руху опору чи їхніх посібників. В. Баран наводить вражаючу статистику. У Львові лише протягом одного місяця 1947 року «перевірено» 25,7 тис. осіб, понад половину з них — на залізниці. Львівський обком зафіксував, що було виявлено антирадянських елементів, гестапівських агентів, німецьких посібників, членів УПА, дезертирів та інших ворогів влади — усього 1473 особи. 1,1 тис. «ворогів» затримали в районах Львівщини³⁰. Питання боротьби з антирадянськими силами в західних областях у повоєнний час перебувало в центрі уваги всіх номенклатурних підрозділів. Прагнення притягнути до участі в кампанії місцеве населення через залучення його в номенклатурні кола тривалий час не давали помітного ефекту. Опір радянській була по суті масовим, а співпраця з партійно-радянськими органами трактувалася місцевим людом як колабораціонізм. Згорання боротьби націоналістичного підпілля розпочалося тільки в середині 1950-х років. За цей час у Західній Україні було репресовано до 500 тис. осіб. Безпосередню участь в цьому безперечно брала партійно-державна номенклатура.

Ще одним чинником політичної активності номенклатури залишалася її активна участь у забезпеченні ідеологічного контролю над громадянами. Його нарощування об'єктивно впливало з огляду на ряд обставин. По-

перше, влада в роки війни на місяці та роки губила зв'язки з населенням, котре перебувало в умовах окупації, волею-неволею зазнаючи при цьому впливу нацистської пропаганди. По-друге, комуністи через невдачі (особливо на початковому етапі), помилки і навіть злочини у часи війни втратили значний потенціальний запас і без того небагатого авторитету в народі. Потретьє, значну частину населення країни відтепер складали вчорашні фронтовики, які, пройшовши європейськими дорогами війни, побачили інше життя, набувши критичної щодо радянської влади маси настроїв. Слід також відзначити фізичні втрати в самій партії, котра не мала такої потужної армії комуністичних агітаторів, як у передвоєнні часи. Усе це актуалізувало піднесення режимом ідеологічної роботи, котра в умовах тоталітарної держави була одним із визначальних елементів політичної системи.

Виявами агресивності з боку держави щодо умонастроїв громадян стали акції, котрі, передусім, вимагали максимальної мобілізації партійного апарату, який укупі з комсомольським та профспілковим чиновництвом, за підтримки радянських функціонерів мав запустити ідеологічну машину комуністичного одурманення народних мас.

Серед названих кроків влади назвемо створення в липні 1946 року такої могутньої установи, як Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів СРСР (Головліт) та аналогічних форм у союзних республіках. Вони виконували функції ідеологічної цензури щодо всіх публікацій, кіно, радіо, телебачення. 1947 року чисельність співробітників цього відомства складала 6 тис. 453 осіб. В обласних центрах функціонували Облліти, у районах працювали уповноважені.

Центральне відомство Головліту складалося з семи спеціальних відділів. Крім оберігання державної та військової таємниці, Управління переймалося цензорським контролем щодо іноземної літератури, інформації зарубіжних кореспондентів щодо подій в СРСР, книг і журналів, інших друкованих видань. Всесоюзна Книжкова Палата, що входила в структуру Головліту, проводила бібліографічну реєстрацію всіх витворів друку. Тож, як бачимо, структура цензури функціонувала цілком у дусі номенклатурної підсистеми, а, отже належала до її верстви.

Рівень секретності інформації, за поширення котрої наставала відповідальність, у повоєнні роки було на порядок підвищено. Усе нові й нові «списки на вилучення», що їх готував Головліт, оперативно очищали книгозховища від «небезпечної» для громадян літератури, регулярно розширяло переліки заборонених авторів. За даними В. Барана, 1948 року було вилучено 1,1 млн. примірників «шкідливої літератури», до 40 тис. творів унесено виправлення³¹.

Партійно-державна номенклатура також долучилася до інших ідеологічних кампаній, котрі потрясли країну в добу пізнього сталінізму. Вона мала

реагувати на витримані в дусі «ждановщини» постанови 1946–1948 років, організовуючи, зокрема в Українській РСР, належне організаційне втілення в життя ідей боротьби з буржуазним націоналізмом у різноманітних його проявах. Партійно-державне чиновництво брало участь у кампаніях 1949–1953 років, спрямованих проти «низькопоклонства перед Заходом», «безрідного космополітизму», «вейсманістів-морганістів», проводило акції з розвінчування «помилки» українських письменників, художників, композиторів.

Загалом, слід відзначити неабиякий внесок саме партійно-державної номенклатури в створення в повоєнну добу відповідної тоталітарній системі ідеологічної атмосфери, насиченої страхом, підозріливістю і незахищеністю громадянина в його безправному становищі. Номенклатура зміцнювала панування держави над суспільством.

Стосовно внутрішніх тенденцій розвитку номенклатури варто відзначити, що по війні вона переживала доволі серйозні метаморфози, зумовлені масштабністю тих задач, котрі вона була покликана розв'язувати. Повернення до мирного життя змусило управлінські структури перейти від режиму роботи, зумовленого умовами війни, до конверсійної відбудови зруйнованої країни. Колосальні обсяги роботи створювали підстави всіляко роздувати апарати партійно-радянських органів. Тому номенклатура оперативно формувала все нові загони власних функціонерів. Газета «Радянська Україна» зазначала 1 листопада 1946 року надмірності в кабінетах влади: «Роздування управлінського апарату не лише призводить до неправильного використання частини працівників, але й ускладнює роботу самого апарату, робить його громіздким, неповоротким, дорогим... Деякі керівники ладні роздути апарат, нагромадити якнайбільше відділів, підвідділів, управлінь, без жодних потреб заводять величезні канцелярії, обставляють себе купою заступників, помічників, секретарів, друкаррок»³².

Не зважаючи на кількісне зростання управлінців, гострий дефіцит досвідчених функціонерів тривалий час залишався серйозною проблемою. Учорашні фронтовики та партизани, котрі поповнили лави апаратників, часто відзначалися надмірними амбіціями, але не досвідом чиновницької роботи. Загалом після війни на номенклатурних посадах ЦК КП(б)У тільки 10% працівників мали довоєнний стаж відповідальної роботи³³, а в обкомівській номенклатурі цей показник був зовсім мізерним. Тож дуже помітною рисою в характеристиці партійної номенклатури другої половини 1940-х років була відсутність належної практики керівної апаратної роботи. Остання обставина позначилася на якості виконання тих задач, котрі покладалися на повоєнних функціонерів усіх рівнів. Помилки, провали і невдачі, спричинені незадовільним керівництвом, відстежуються практично на всіх ділянках управлінської діяльності.

Окрім кадрового забезпечення, проблемою керівництва була організаційна недосконалість тієї системи, котра склалася перед війною і реанімувалася по її закінченні. Тяжкі підсумки 1939–1945 років, нова міжнародна обстановка, складні умови мирного будівництва ставили перед апаратними структурами інші, ще не бачені задачі. Партійно-державна номенклатура, покликана забезпечити адміністративні умови управління розвитком суспільства, мала стати визначальним елементом політичної системи, але була не готова до такої ролі в житті суспільства. Превалювали довоєнні уявлення про командно-адміністративні пріоритети в управлінській діяльності на будь-якій ділянці роботи. Тим часом саме від ефективності управління все більше залежала дієвість економіки, результативність державного курсу влади. Апарат мав набувати ваги політичного рівня, і багато що в країні безпосередньо залежало від складу партійно-державних чиновницьких установ. Проте ні якісний показник, ні концептуальні уявлення стосовно призначення номенклатури не відповідали потребам часу. Управлінські структури ставали гальмівною складовою політичної системи, котра як повітря потребувала модернізації.

Між тим, становище номенклатури все більше визначалося розстановкою сил у колах політичної еліти, котрі, розуміючи згасання сталінської доби, все активніше бралися за переділ влади біля трону тирана. Так, 10 листопада 1952 року в Кремлі було ухвалено знаковий документ. Постановою Бюро Президії ЦК КПРС із Бюро Президії і Президії Ради Міністрів СРСР було виведено Маленкова, Булганіна і Хрущова, щоб «вони зосередилися на роботі в ЦК КПРС»³⁴. Це був серйозний крок до подальшого розмежування партійного і державного центральних апаратів, а також певне дистанціювання партійних органів від уряду, в якому на той час провідні ролі перебрали Берія, Первухін і Сабуров.

Науковці припускають, що продовження такого курсу (в разі фізичної здатності Сталіна надалі керувати державою) спричинило б помітне зниження ролі партійної номенклатури на користь суто радянської та господарської. Вочевидь, такий сценарій більшою мірою був на часі, а будь-яке послаблення тоталітарної Комуністичної партії наближало суспільство до ліберально-демократичного ладу. Проте смерть «вождя» і піднесення Хрущова, котрий однозначно робив ставку на партійний апарат, не дали такому проекту можливостей для реалізації. Тож розвитку ідея відносної департизації політичної системи на користь посилення суто державних її елементів так і не одержала.

Разом із тим виникло серйозне протиріччя суспільного рівня. Очевидна відсутність стабільності в номенклатурній політиці вищих партійних інстанцій у повоєнні роки, перманентна тактика перекидання відповідальності за вирішення найскладніших питань командно-адміністративної

практики із колегіальних органів на прошарок апаратників перетворювали останніх на інстанцію, котра тільки й була покликана проводити кадрову політику від імені всієї партії³⁵. Інакше спрямовувати політичний курс більшовики не могли і не хотіли. Але тодішній апарат був неспроможним виправдати таке його призначення.

Потрібен був якийсь час для визрівання в середовищі управлінців нової парадигми управлінської діяльності. Із плином років мало здатна до внутрішньої еволюції бюрократична каста все ж почала виявляти ознаки адаптації до нових умов і бажання взяти контроль над політичними та соціально-економічними процесами у власні руки.

Отже, маємо підстави назвати останні роки правління Сталіна часом, коли партійно-радянський управлінський апарат, загалом успішно переживши адаптаційний період у нових історичних умовах, зберіг свій статус управлінської касты. Причому номенклатура зміцніла в дещо видозміненому порівняно з довоєнними часами дискурсі: через употужнення влади як такої, а не лише її управлінських органів.

Період пізнього сталінізму був часом наростання глибоких протиріч у радянському суспільстві. Наростали «суперечності між невирішеними проблемами економічного та духовного життя народу, з одного боку, та інтересами партійно-державної номенклатури — з другого. Влада виявляла вперте небажання, а швидше, нездатність здійснити зміни у політичному, економічному та духовному житті суспільства»³⁶.

У державних коридорах, як і раніше, правлячою залишалася єдина «партія диктатури пролетаріату». Уся її внутрішня побудова мала відповідати саме такому призначенню ВКП(б)-КПРС. Радянська номенклатура успішно опановувала роль державного управлінця і реалізатора партійних задач.

Осуществлена попытка характеризовать положение партийно-государственной номенклатуры Украинской ССР в первые послевоенные годы, особенности ее функционирования в условиях позднего сталинизма.

Ключевые слова: *партийно-государственная номенклатура, поздний сталинизм, тоталитарная политическая система, управленческий аппарат, советское чиновничество, бюрократия.*

The article is an attempt to illuminate the situation of the party-State nomenclature of the Ukrainian SSR, the first post-war years, peculiarities of its operation in terms of late Stalinism.

Key words: *party-State nomenclature, the late stalinism, political system of totalitarianism, management device, Soviet officialdom, buorokartes.*

¹ Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали: Зб. документів / Упоряд. В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — 944 с.; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Упор. М.І. Панчук — К.: Наукова думка, 1994. — 556 с.; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / Сост. О.В. Хлевнюк, Й. Горлицки, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — 656 с. та ін.

² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — 352 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В.К. Баран. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 670 с.; Баран В.К. Історія України 1945–1953 рр. / В.К. Баран. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. — 184 с. та ін.

³ Крупина В.О. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х — початок 1950-х рр.) // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 207–214; Крупина В.О. Номенклатура повоєнної України в сучасній історіографії // Український історичний збірник, Вип. 13, 2010. — С. 18–30; Крупина В.О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колект. монографія. — [Кн. 2], ч. 1–2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 139–176.

⁴ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування: Автореферат...дис. канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2010. — 20 с.

⁵ Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — С. 112–123; Уткін О. Політичне лідерство та лідери. // Віче. — 2002. — № 4. — С. 77–78 та ін.

⁶ Зубкова Н.Ю. Общество и реформы. 1945–1964 / Н.Ю. Зубкова. — М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. — 200 с.; Зубкова Н.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Н.Ю. Зубкова. М.: РОССПЭН. — 312 с.; Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) / В.П. Мохов. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — 238 с.; Мохов В.П. Политическая элита в СССР // Перспективы. — 1991. — № 8. — С. 14–22 та ін.

⁷ Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)-КПСС в регионах Сибири (1945–1991) : дис. ... д-ра ист. наук / А.Б. Коновалов. — Кемерово, 2006. — 744 с.; Айрапетов В.А. Эволюция корпуса первых секретарей ГК и РК ВКП(б) / КПСС: Тамбовская область, 1945–1982 гг. : дис. ... канд. ист. наук / В.А. Айрапетов — Тамбов, 2009. — 202 с. та ін.

⁸ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции / О.В. Гаман-Голутвина. — М.: Интеллект, 1998. — С. 275.

⁹ Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР... — С. 14.

¹⁰ История России. ХХ век. — Т. 1. — М.: АСТ, 2009. — С. 491–493.

¹¹ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР... — С. 10.

¹² Політична історія України ХХ століття: у 6 т. / Ю.А. Левенець, М.С. Кармазіна, Л.П. Нагорна; [голов. ред. І.Ф. Курас]. — К.: Генеза, 2002. — Т. 5. — С. 130.

¹³ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — С. 340.

- ¹⁴ Мохов, В.П. Советская номенклатура как политический институт [Текст] / В.П. Мохов // Номенклатура в истории советского общества. Тез. докл. интернет-конф., нояб. 2003 — март 2004 г. — Пермь, 2004 — С. 293.
- ¹⁵ КПСС в цифрах. 1953 год. — М. Госполитиздат, 1954. — С. 28.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 577. — Арк. 11.
- ¹⁷ Політична історія України ХХ століття... — Т. 5. — С. 109.
- ¹⁸ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. — К.: Політвидав, 1946. — С. 7.
- ¹⁹ Верт Н. История Советского государства: Учеб. / Пер. с фр. Н. Верт. — М.: Весь мир, 2006. — С. 367.
- ²⁰ Баран В.К. Україна: новітня історія... — С. 36.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 3227, 3228.
- ²² Там само — Спр. 2262. — Арк. 5.
- ²³ Там само. — Оп. 45. — Спр. 586. — Арк. 12.
- ²⁴ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — С. 356–357.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 538. — Арк. 14.
- ²⁶ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 352.
- ²⁷ Верт Н. История советского государства... — С. 333.
- ²⁸ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 357–358.
- ²⁹ Верт Н. История советского государства... — С. 336.
- ³⁰ Баран В.К. Україна: новітня історія... — С. 36.
- ³¹ Там само. — С. 76.
- ³² Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): монографія / В.І. Тимцуник; наук. ред. Н.Р. Нижник. — К.: Вид-во НАДУ, 2003. — С. 161–162.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 577. — Арк. 44–45.
- ³⁴ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР... — С. 420.
- ³⁵ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. — М.: Институт Российской истории РАН, 1998. — С. 171.
- ³⁶ Новітня історія України (1900–2000): Підручник... — С. 366.